

УДК: 338.24, 330.837

*Скиба М. В.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ ДЕРЖАВИ: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

В статті з'ясовано, що сучасна держава це організація, що формує заходи, без здійснення яких неможливе функціонування суспільства. Держава має формувати та здійснювати політику на основі мінімізації втрат, виробляючи такі інституційні засоби, які б зменшували витрати державного втручання не перешкоджаючи можливим вигодам від такого втручання.

Ключові слова: держава, інститут, інституціональний підхід, організація.

Прогресивний розвиток української економіки гальмується через наявність низки системних проблем державного управління (надмірна зарегульованість, недостатній рівень захищеності прав власності та ін.), що накопичувались протягом не одного десятиріччя, які посилюються під впливом нестабільної політичної ситуації, зростання недовіри громадян до влади, невизначеності державної політики, несформованості відповідного інституційного середовища. Побудова демократичного суспільства, соціально орієнтованої господарської системи на основі інноваційної моделі розвитку зумовлює необхідність першочергового вирішення завдання щодо визначення нової ролі держави, що у сою чергу є неможливим без пошуку відповідного теоретичного підґрунтя.

Тематика сутності та ролі держави в економічній системі привертає увагу представників багатьох напрямків економічної думки протягом не одного століття. Так, відомий економіст XVIII ст. А. Сміт, вважав, що держава має виконувати роль “нічного вартового” здійснюючи функції оборони країни, захисту прав власності, правосуддя, вироблення суспільних благ тощо. Представники неокласичної школи вбачали роль держави у ліквідації таких “фіаско” ринку, як: асиметричність інформації, недосконала конкуренція, наявність зовнішніх ефектів та ін. Вони визнавали необхідність здійснення державою інформаційної, податкової, антимонопольної політик та виробництва державою суспільних благ.

Проте, якщо неокласична теорія добре підходить для аналізу розвинутих ринкових суспільств, то дослідити етапи формування господарських систем та сучасні постсоціалістичні трансформаційні економіки спираючись виключно на постулати представників неокласичної думки неможливо. Тоді як задіявши інституціональний підхід можливо не лише дослідити виникнення держави, етапи її становлення та впливу на економіку, а й досягти найбільш достовірних, близьких до реальності результатів у визначенні сутності та ролі держави.

Метою статті задіявши інституційний підхід визначити сутність та роль держави в сучасній національній трансформаційній економіці.

Проблематика сутності та ролі держави знайшла своє відображення у працях як зарубіжних, так і вітчизняних вчених. Значна увага приділялась даній темі у працях: Дж. Б'юкенена, Т. Веблена, Ч. Вольфа, Дж. Гелбрейта, Дж. Коммонса, Дж. Коуза, У. Мітчелла, М. Мак-Гіра, Д. Норта, М. Олсона, М. Ширлі та інших. В роботах вчених спільним є питання щодо міри втручання або невтручання держави в економічне

життя та пошук аргументів “за” чи “проти” тієї чи іншої позиції. Фундаментальні основи консолідації зусиль держави та ринку щодо формування інституціональних передумов трансформації вітчизняної економіки розглядаються у працях В. Базилевича, В. Бодрова, П. Єщенко, А. Гальчинського, В. Геєця, А. Гриценка, В. Дементьєва, А. Маслова, А. Ткача, А. Чухна, В. Якубенка та багатьох інших. Актуальність та багатогранність проблематики сутності держави та переосмислення її ролі відповідно до реалій сьогодення обумовлюють потребу подальших розробок та публікацій з даної тематики.

Дослідження наукової літератури дозволяє стверджувати, що найбільшого поширення щодо виникнення держави набули філософський, марксистський та правовий підхід. Так, відповідно до філософського підходу держава виникла як результат процесів, що відбувалися в суспільстві, як реакція на розвиток його потреб. Протягом розвитку людства у різні епохи формувалися різноманітні погляди на походження держави: теологічна теорія пояснює походження держави Божою волею; патріархальна теорія доводить, що держава походить від сім'ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха); договірна теорія обґрунтовує положення, що держава виникла внаслідок угоди (договору) між людьми (ця теорія виводить державу не з економічних відносин, а безпосередньо з волі і свідомості людей, їхнього розуму); психологічна теорія пояснює виникнення держави психологічною потребою людей у підпорядкуванні (держава – це організація, яка створюється для керівництва суспільством); теорія ненасильства обстоює виникнення держави актом насильства, завоюванням землеробів кочівниками. При завоюванні має бути певний рівень продуктивних сил, має існувати власність [1, с. 412]. Відповідно до марксистської теорії держава є машиною пригноблення одного класу іншим; правовий згідно з яким держава є джерелом права, що спроможна організувати життя суспільства в системі різноманітних відносин та ін.

Варто додати, що роль держави змінювалась в залежності від історичних, регіональних особливостей кожної епохи, специфіки локальних цивілізацій.

На першій стадії розвитку держави, коли зберігаються залишки первісної (військової) демократії, а в античній Європі чергуються республіканські, монархічні, деспотичні режими і форми правління держава виконує функції управління “спільними справами”, регулювання соціальних відносин.

В період середньовіччя поняття держави ототожнюється з сильною деспотичною владою, з домінуванням монархічної форми правління, зберігаючи форми неекономічного примусу та “дисципліні страху”. З XIII ст. по XVI ст. відбувається концентрація і централізація влади, поступово формуються основи держави Нового часу. Ініціатива церкви організувати політичну єдність на релігійній основі пригнічується будівництвом держави на економічній та соціальній основі, виникає суспільство з інституційною дисципліною.

Згодом в Європі виникають розвинені форми державності, завершується процес утворення націй, здійснюється мовне та культурне об'єднання деяких країн, формується загальнонаціональний ринок. Внаслідок своєї неефективності поступово зникають форми неекономічного примусу. Вже у XVII ст. формується громадянське суспільство з соціальними, класовими структурами, нова сила рівна державі, партнер, здатний вступати в договірні відносини з центральною владою – суверенний народ.

Провідними стають ідеї розвитку громадянського суспільства Т. Гоббса, у XVIII ст. – І. Канта, Ж.-Ж. Руссо. Проте повного розквіту ці ідеї набудуть набагато пізніше.

У XX ст. з розвитком національних держав починає активно формуватись думка про перевагу федеративного устрою перед унітарним (США, Німеччина, Швейцарія - конфедерація). Варто зазначити, що федеративні держави – це вихід з конфлікту між центром та периферією, асиметрією розвитку регіонів, це реалізація свободи і взаємодії одночасно. Вона може стати початком нового етапу суспільного та економічного розвитку – інтеграції держав, союзу соціально однорідних і рівноправних держав, об'єднання нового, неімперського типу, наприклад такого, як європейська інтеграція.

Поширення федеративних і конфедеративних процесів, формує умови для міждержавних інтеграцій, які включають: економічні передумови (від торгових і до зрілих спільних господарських форм); створення правових аспектів для метадержав з наднаціональними функціями; формування інститутів і механізмів стабілізації всіх держав, здатних на відновлення рівноваги сил і порядку в суспільстві; однаковий стереотип мислення в поведінці господарюючих агентів, споживачів, виробників, політиків, менеджерів.

Отже, держава – це особлива форма організації суспільства, його внутрішня організація, структура соціальних відносин, засіб їх упорядкування і забезпечення безперешкодного існування [2, с. 603]. В процесі історичного розвитку змінювалися класи, політичним знаряддям яких була держава. Так, якщо раніше сутністю держави була диктатура одного класу над іншим, то на сучасному етапі розвитку сутністю сучасної держави має бути соціальне партнерство як особлива система взаємовідносин спрямована на забезпечення справедливого розподілу ресурсів між сторонами соціальних відносин в умовах ринкової економіки шляхом співробітництва та компромісу. Можна погодитись з вітчизняними вченими, що держава будучи специфічною формою організації суспільства: відображає та забезпечує загальносуспільні інтереси та потреби і на цій основі об'єднує всіх членів суспільства; визначає межі своєї матеріальної бази (території) і таким чином об'єднує членів суспільства (громадян) за територіальним принципом; об'єднує все суспільство як ціле, на відміну від інших інститутів, що охоплюють лише окремі верстви населення; виступає принципом від імені суспільства у відносинах з іншими державами та різними міжнародними організаціями; об'єднує членів суспільства з метою реалізації загальносуспільних програм, спрямованих на поліпшення добробуту їх життя; є верховною організацією, на відміну від інших загальносуспільних інститутів, підпорядкованих їй; характеризується ієрархічною централізованою внутрішньою структурою, тобто підпорядкованістю нижчих організаційних структур вищим, і загальносуспільним [2, с. 603]. Варто ще раз підкреслити, що сучасна розвинута держава має організовувати заходи, без здійснення яких неможливе функціонування суспільства, важливе місце у цьому процесі належить закріпленню, забезпеченню прав і свобод людини, здоров'ю нації, забезпеченню гідного прожиткового рівня, підтримці освіти та науки, технічному прогресу тощо.

Інституційний підхід, синтезуючи філософський, правовий та інші підходи виробляє власне бачення виникнення, становлення та ролі держави. Проте навіть в межах одного підходу інституціоналісти не виробили єдиного поняття держави

досліджуючи її як: інститут, систему інститутів влади і управління, арену, організацію, погоджуючись що, ключовими ознаками держави є: наявність правлячої еліти, політичної організації, структур центральної, місцевої влади та відповідних взаємовідносин між ними, реалізація монопольного права на прийняття законів, підтримка внутрішнього порядку, здійснення зовнішньо політичної функції, врегулювання соціально-економічних відносин тощо.

Наприклад, ідеологи інституціоналізму, зокрема, Т. Веблен, відносив державу до інститутів, Д. Норт наголошував, що держава є організацією. Дж. Коммонс вказував, що на вищій стадії розвитку капіталізму (адміністративний капіталізм) держава, створюючи урядові комісії, має виконувати роль арбітра, при укладанні договорів між колективними інститутами (водночас вчений не врахував можливу політичну вмотивованість цих комісій). Відсутнім серед інституціоналістів є узгоджене бачення щодо ролі держави. У. Мітчелл наголошував на важливості антициклічного регулювання, тобто держава має виявляти можливості запобігання надвиробництву та циклічних спадів шляхом формування спеціального органу, який би розробляв рекомендації щодо засобів пом'якшення циклічних коливань та досягнення стійкої економічної кон'юнктури на основі наукового прогнозування.

Теорія суспільного вибору, розглядаючи політичний ринок за аналогією з товарним, порівнює державу з ареною конкуренції людей (за вплив на прийняття рішень; за доступ до розподілу ресурсів; за місця на ієрархічній драбині), як особливий ринок, учасники якого мають надзвичайні права власності: виборці можуть обирати представників до вищих органів держави; депутати – приймати закони; чиновники – стежити за їх виконанням тощо. Дж. Б'юкенен, прихильник вільного ринкового господарства, виступав за посилення державного втручання в економіку у разі, якщо воно не шкодить та відображає інтереси вільного підприємництва.

Лауреат нобелівської премії Д. Норт розглядаючи державу як організацію, що володіє порівняльними перевагами в здійсненні насильства, що розповсюджуються на географічний район, чиї межі визначені її здатністю оподатковувати підданих, вказує, що держава продає послуги “оборона” і “правосуддя” в обмін на податки [3, с. 21]. За умов централізованого виробництва цих послуг виникає позитивний ефект від економії на масштабах. Якщо ж кожен буде захищає свої права власності в індивідуальному порядку, то сукупні витрати будуть набагато більшими. Щодо податків, то надмірно жорсткий податковий тягар зумовлює ухилення від сплати податків, втечу капіталу тощо. На думку Д. Нортона, держава має формувати таку податкову систему, яка уможливила б вироблення такого набору послуг суспільству, який, з однієї сторони, був би корисний всім і кожному, а з іншої – мінімізував би витрати держави на специфікацію і захист прав власності.

А. Ткач, погоджуючись з Д. Нортон, стверджує що держава це організація з порівняльними перевагами в здійсненні насильства, що розповсюджуються на географічний район, межі якого встановлюються його здатністю оподатковувати підданих, що використовує ці переваги для надання суспільних благ [3, с. 283].

Щоб більш детально дослідити сутність та роль держави необхідно розглянути моделі держави, а саме: контрактну та експлуататорську. Так, основні ідеї підходу до контрактної держави розглядаються на прикладі досліджень Дж. Умбеком історії “золотої лихоманки” в Каліфорнії, які встановили, що потенціал насильства

розподілявся між золотошукачами достатньо рівномірно. Оскільки всі мали однакову зброю та ніхто не наймав охоронців-професіоналів. Тож для старателів було логічно створити певну організацію та укласти між собою договір, відповідно до якого кожен отримав би не менше за права власності на ділянку землі, чим якби він застосовував насильство для його захисту самостійно. За домовленістю з учасниками кожного дистрикта в його межах не тільки специфікувалися і захищалися права власності на ресурси, але і забезпечувався Парето-оптимальний розподіл ресурсів. Тобто, виникла ситуація, коли у кожному з дистриктів були сформовані певні угруповання, що забезпечували захист від зовнішніх загроз та захист від посягань сусідів. У 1866 р. було прийнято рішення щодо легалізації структур, що вже склалися, і включення їх до складу державних органів влади.

Отже, під контрактною державою розуміють державу, що створюється на основі договору, в якому кожен громадянин делегує державі частину функцій по специфікації та захисту виняткової правомочності, а держава використовує монополію на насильство в рамках делегованої йому правомочності.

До основних передумов існування контрактної держави відносять: наявність чітких конституційних рамок діяльності держави; існування механізмів участі громадян в діяльності держави; наявність механізмів контролю та стримування зі сторони інститутів громадянського суспільства (партій, органів місцевого самоврядування профспілок та ін.) та альтернативних державному механізмів вирішення конфліктів та гарантів виконання зобов'язань (міжнародні органи, опозиційні партії тощо); існування *ex ante* інституту ринку як головного альтернативного механізму розподілу прав власності; наявність альтернативних механізмів специфікації і захисту прав власності [4, с. 217].

Експлуаторські теорії розглядають державу як знаряддя пануючих груп або класів, а функцією держави є “переливання” доходу одних членів суспільства на користь пануючої групи або класу. Тож експлуаторська держава використовуючи монополію на насильство максимізує доходи правителя або групи осіб, які контролюють державу, навіть якщо це досягається в збиток добробуту суспільства в цілому [3, с. 22].

Американський економіст М. Олсон досліджуючи історичні події, що склались в Китаї у 1920-х роках порівнює експлуаторську державу з “осілим бандитом”, який не тільки стягує побори на своїй території, але й захищає громадян, що живуть на його території [5]. Одним з видів експлуаторської держави можна вважати тоталітарну державу для якої характерним є повне підпорядкування суспільства владі панівної еліти, організованої в цілісний військово-бюрократичний апарат, що очолюється лідером або лідируючою групою (партією). Як приклад, можна навести фашистську Німеччину або СРСР (сталінських років).

Варто зазначити, що відповідно до моделей МакГіра-Олсона та Фінді-Вілсона, держава є дискримінуючим монополістом, що забезпечує виробництво порядку, визначаючи різні ціни різним групам населення залежно від переговорної сили. Щоб подібні моделі адекватно відображали сучасну організацію економіко-політичних

систем, необхідно враховувати прагнення груп з особливими інтересами¹ отримувати прибуток експлуатуючи порівняльні переваги держави в здійсненні насильства [6].

У науковій літературі не припиняються дискусії про те, якою повинна бути межа державного втручання в економіку. Переважає точка зору, відповідно до якої держава має реагувати в першу чергу на різні прояви соціального неблагополуччя (на цій позиції базується практика використання державної власності в усьому світі). Багато хто вважає, що держава має втручатись в економіку ліквідовуючи “провали ринку”. Наприклад, Р. Коуз критикуючи позиції А. Пігу щодо державного втручання стверджує, що в умовах нульових трансакційних витрат, коли люди погоджуються чинно дотримуватись результатів добровільного обміну, державне втручання з метою коригування ринкового механізму не потрібне, оскільки ринок самостійно здатний впоратись із зовнішніми ефектами. Разом з тим Р. Коуз погоджується, що ринок потребує допомоги держави, але ця допомога повинна надаватися не шляхом встановлення державного контролю, а шляхом створення умов, і насамперед правових, що давали б можливість ринковому механізму самому вирішувати ті нестандартні ситуації, які породжує сучасна цивілізація [7].

Накопичення негативних наслідків державної активності, обмежені можливості держави та специфіка інтересів, пов’язаних з її власним функціонуванням спонукали економістів паралельно категорії “провали ринку” сформулювати категорію “провали держави”. Так, Ч. Вольф запропонував “теорію неринкового провалу”, пізніше А. Крюгер висловила наступну гіпотезу: “У деяких випадках політика, – яка в інших випадках могла б здаватися бажаною для вирішення якихось неекономічних завдань або навіть для коригування “провалів ринку”, – може породжувати таку ситуацію, яка виявиться ще гіршою, ніж була до того, як ця політика почала здійснюватися” [8, с. 5]. Теорія суспільного вибору до “провалів держави” відносить: обмеженість інформації, недосконалість політичного процесу та обмеженість контролю над бюрократією.

Тобто ситуації, коли державне втручання створює додаткові витрати, які можуть перевищувати вигоди, що досягаються. У цих випадках загальним висновком є невтручання держави в економічні процеси. Разом з тим інституціоналістами було доведено, що окремі провали держави можуть бути виправлені та усунені. А. Ткач наголошує, що з одного боку, держава є необхідною умовою стійкості економічного зростання, а з іншого – при певних обставинах може бути його перешкодою [4, с. 220]. Чим активніша держава, тим більше вірогідні її провали. Разом з тим при пасивному відношенні держави до провалів ринку та інших проблем втрати ефективності неминучі.

Висновки. Вивчення наукової літератури доводить відсутність єдиної точки зору на сутність та роль держави, а також меж її втручання. Якщо деякі представники інституціоналізму розглядають державу як інститут, або як певну систему інститутів влади і управління, то інші – як організацію. На нашу думку, сучасна держава є організацією, що має формувати заходи, без здійснення яких неможливе функціонування суспільства і характеризується: наявністю правлячої еліти, політичної

¹ Сукупність агентів, що мають схожі економічні інтереси та на яких діють виборчі стимули для виробництва спільного колективного блага, вони можуть формувати структури для лобювання політичних та економічних рішень та нормативних актів, олігархічні та монополістичні структури, а також брати участь у перерозподілі.

організації, структур центральної, місцевої влади та відповідних взаємовідносин між ними, реалізацією монопольного права на прийняття законів, здійсненням зовнішньополітичної функції, підтримкою внутрішнього порядку, врегулюванням соціально-економічних відносин тощо. Важливе місце у процесі формування та організації заходів щодо функціонування суспільства належить закріпленню, забезпеченню прав і свобод людини, здоров'ю нації, забезпеченню гідного прожиткового рівня, підтримці освіти та науки, технічному прогресу тощо.

Беззаперечною є необхідність формування та реалізації політики держави на основі мінімізації втрат. Необхідним є вироблення інституційних засобів, методів та їх використання таким чином, щоб вони не підміняли дії ринкових сил, а також зменшували витрати державного втручання та не перешкоджали б можливим вигодам від такого втручання. Пошук таких засобів стане темою подальших розробок автора.

Використані джерела:

1. Філософія : навч. посіб. / [Л. В. Губерський та ін.] / за ред. І. Ф. Надольного. – К. : Вікар, 2003. – 457 с.
2. Інституціонально-інформаційна економіка : підручник / [А. А. Чухно та ін.] / за ред. А. А. Чухна. – К. : Знання, 2010. – 687 с.
3. *North D.* Structure and change in economic history / D. North. – N. Y., 1981. – 228 p.
4. *Ткач А. А.* Інституціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія / А. А. Ткач. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 304 с.
5. *Олсон М.* Рассредоточение власти и общество в переходный период. Лекарства от коррупции, распада и замедления темпов экономического роста / М. Олсон // Экономика и математические методы. – 1995. – Т. 31. – Вып. 4. – С. 53-81.
6. *McGuire M. C., Olson M. Jr.* The Economics of Autocracy and Majority Rule: The Invisible Hand and the Use of Force // Journal of Economic Literature. – 1996. – Vol. 34. – № 1. – P. 72-96.
7. Історія економічних учень / [В. Д. Базилевич, Н. І. Гражевська, П. М. Леоненко, Т. Г. Гайдай, О. П. Нестеренко, А. О. Маслов, Л. В. Вернигора] ; за ред. В. Д. Базилевича. – К. : Знання, 2004. – 1300 с.
8. *Радыгин А. Д.* “Провалы государства”: теория и политика / А. Д. Радыгин, Р. М. Энтов // Вопросы экономики. – 2012. – № 12. – С. 4-30.

Скиба М. В. Суцність и роль государства: институциональный подход.

В статье установлено, что современное государство – это организация которая формирует мероприятия, без осуществления которых невозможно функционирование общества. Государство должно формировать и осуществлять политику на основе минимизации потерь, производя такие институциональные инструменты, которые уменьшали бы расходы государственного вмешательства не препятствуя при этом возможным выгодам от такого вмешательства.

Ключевые слова: государство, институт, организация, институциональный подход.

Skyba M. V. The nature and role of the state: institutional approach.

The article is found that the modern state should be an organization. State should organize events without which the functioning of society could not be possible. The state should establish policies on the basis of minimizing costs. Institutional instruments should minimize the cost of state intervention, did not discourage potential benefits of such an intervention.

Keywords: state, institute, organization, institutional approach.